

Athalia Schwartz og dansk skolegrammatikkhistorie

Av Geirr Wiggen

Vitenskapelige belysninger av et språksamfunns lærebøker kaster lys over både faginternt og allmennkulturelt interessante aspekter. Det gjelder for eksempel hvordan lærebøkens fagframstillinger står i forhold til de samtidige vitenskapelige, og det gjelder hvordan lærebøkens innhold og form bærer preg av mer allmenne, samtidige ideer og mentaliteter på gitte fagfelt. Det er mange grunner til at læremiddelforskning er et sentralt og stadig voksende fagdidaktisk felt. Ennå er imidlertid mye ugjørt. For danske lesere vil jeg her gjøre oppmerksom på skolegrammatikkens historie i så måte.

Det finnes allerede en vitenskapelig avhandling som framstiller norsk skolegrammatikkhistorie (Bjørkvold og Hertzberg 1976), og for det svenske språksamfunnet finnes det en generell grammatikkhistorie som også gir opplysninger om skolegrammatikere (Haapamäki 2002). Noen tilsvarende framstilling av dansk skolegrammatikkhistorie finnes visstnok ennå ikke. At Danmark mangler en dekkende framstilling av sine skolegrammatikker, kom jeg under vær med da jeg i forbindelse med et norsk faghistorisk emne kunne ha nytte av slik opplysning fra dansk hold, og høsten 2005 søkte kilder til den fra danske språkvitenskaps- og skolehistorisk kyndige kolleger.

Min særlige interesse var tidlige kvinnelige skolegrammatikere. Ifølge den eksisterende faglitteraturen dukker de første kvinnene opp som skolegrammatikkforfattere først rundt 1900, både i det norske og i det svenske språksamfunnet, noe som rimeligvis henger sammen med at kvinner fikk generell adgang til høyere utdanning først få tiår tidligere. Bjørkvold og Hertzberg (1976: 503f.) oppgir Hilda Olsen (1905) som den første i Norge, og Haapamäki (2002: 225, note 34) oppgir Matilda Widgren (1896/97, 1902) og Valborg Olander (Cederschiöld & Olander 1904) som de første i det svenskspråklige samfunnet.¹ Men så hadde jeg kommet over spor etter en norsk kvinne, Jacobine Dunker (1808-1857), som allerede i 1849 ferdigstilte en skolegrammatikk til bruk i egen skole for piker og unge voksne damer i Throndhjem. Det kunne jeg godt gjøre på grunnlag av omtaler i upubliserte brev som finnes i det norske nasjo-

nalbibliotekets og universitetsbibliotekets specialsamlinger (Wiggen 2005). At den grammatikken sannsynligvis ikke lenger eksisterer, kan skyldes flere forhold, mest nærliggende uforstand for den kulturhistoriske verdien av et gammelt grammatikkarbeid i arveskifter etter dem som engang har hatt et eksemplar av det. Jeg har uten hell gått til ganske store anstrengelser for å lete det opp langs slike mulige traderingslinjer. Men allmennkulturelt enda mer interessant er det at Jacobine Dunkers egen familie etter hennes død fant det riktig å brenne grammatikken sammen med hennes øvrige etterlatte skrifter. Jeg har i en annen sammenheng (Wiggen 2006) gjort meg tanker om hvorfor en skolegrammatikk fra en intelligent kvinnes hånd skulle kunne virke så provoserende på 1850-tallet, og funnet et visst grunnlag for å antyde noen særnorske språkpolitiske grunner. Men de er slett ikke sikre; og da jeg for sammenligningens skyld søkte kunnskap om den parallelle skolegrammatikkhistorien i Danmark, fant jeg noe som leder tanken i andre retninger.

Da mine danske kolleger ikke kunne opplyse meg om tidlige danske kvinnelige skolegrammatikere eller vise meg til noen vitenskapelig framstilling av dansk skolegrammatikkhistorie i det hele tatt, søkte jeg selv etter danskspråklige grammatikkframstillinger i den store danske bibliotekdatabasen bibliotek.dk. Der fant jeg 4. november 2005 registrert hele 1607 titler, helt tilbake til H.T. Gerner (1690). Av dem har jeg kunnet registrere fire som sikkert er skrevet av kvinner før 1900 (noen flere kan skjule seg bak kjønnsnøytrale fornavnsinitialer): Lærerinder ved Borgerdydskolen i Kjøbenhavn (1885), Julie Paludan Müller (1885), Anna C. C. Møller (1881) og Athalia Schwartz (1849). Den siste er samtidig med Jacobine Dunker. Jeg kjenner ikke til noen forbindelse mellom de to.

Athalia Theophilia Schwartz (1821-1871) er et veletablert navn i dansk kulturhistorie, først og fremst som litteratur- og teaterkritiker og skjønnlitterær forfatter av scenestykker, romaner og dikt og som kvinnesaksdebattant, for spesielt skoleinteresserte også som pedagog med særlig interesse for pikeskoler og pikesosialisering. Schwartz tok, som en av de første kvinner i Danmark, eksamen i skoleledelse (1848), drev en egen skole i Kjøbenhavn noen år (1848-1853), men fortsatte også deretter å undervise kvinner til lærerinne-/instituttbestyrereksamen. Det finnes til dels fyldige omtaler av henne i flere danske biografiske leksika, i forfatterleksika og andre teater- og litteraturfaglige framstillinger, i pedagogisk og kvinnesakspolitisk faglitteratur, i nyere tid særlig av litteraturviteren og faghistorikeren Adda Hilden, og i avisnekrologer og

spredte sammenhenger ellers. Jeg har lest igjennom alle disse omtalene så langt jeg har funnet referanser til dem i leksika, i Adda Hildens skrifter og, telefonisk (29. november 2005), hos Lise Busk-Jensen.² Det er påfallende at Athalia Schwartz' *Dansk Sproglære* (1849) så å si overalt er unevnt. I Schwartz' samtid og de første 50 år etter hennes død finner jeg denne morsmålsgrammatikken nevnt bare i den bibliografiske informasjonen hos Erslew (1868: 118), skjønt helt uten videre kommentar. Over et halvt hundreår etter gjør imidlertid Andreas Dolleris (1921: 54, 220) oppmerksom på at Athalia Schwartz utgav en *Fransk Grammatik til Skolebrug* i 1855, men da anonymt. I en senere annotert bibliografi over Athalia Schwartz' forfatterskap gjengir Adda Hilden (1986: 149) denne opplysningen hos Dolleris. I nyere tid er det, så vidt jeg kan se, ingen før Hilden som overhodet nevner Schwartz' to skolegrammatikker. Hilden gjør det først i den nevnte annoterte bibliografien (op.cit.: 150, 152), men også hun helt uten videre omtale av dem der. Det samme gjelder nytugivelsen av bibliografien i en bok året etter (Hilden 1987a: 84, 86), men der nevner hun annetsteds (op.cit.: 41) Schwartz' grammatikkarbeid sammen med en lyrikkantologi og en lærebok i undervisningslære og skriver i den forbindelsen: »Hun var den første danske kvinde, der under eget navn udgav bøger med et fagligt indhold, bestemt til undervisningsbrug«. Dermed har Adda Hilden faktisk erklært Athalia Schwartz som den første kvinnelige skolegrammatiker i Danmark, så langt eksisterende kunnskap gir dekning for det. I de innledende bemerkningene til førsteutgaven av sin annoterte bibliografi (Hilden 1986: 146), der hun nevner grunner som hun finner relevante for en gjenoppdagelse av Schwartz i vår tid, inkluderer hun imidlertid ikke det grammatiske arbeidet. Og i en artikkel to år tidligere skriver hun: »Fra 1850 og frem til 1867 publicerede Athalia Schwartz (1821-71) en lang række værker af fagdidaktisk, pædagogisk og kvindesocialisationsteoretisk art« (Hilden 1984b: 5; min uth.). Da regner hun tydeligvis ikke med *Dansk Sproglære* fra 1849. Heller ikke i sine omtaler av Schwartz etter 1986/1987a nevner Adda Hilden (1987b, 1993, 2001) Athalia Schwartz' grammatikker, så hun kan neppe ha tatt inn over seg betydningen av eller på annet vis lagt vekt på Schwartz' pionerstatus som Danmarks første kvinnelige skolegrammatiker. Athalia Schwartz vies ellers oppmerksomhet flere steder i en nyere doktoravhandling om dansk litteraturhistorieskriving (Conrad 1996; se sidereferanser i note 2 nedenfor), og et eget underkapittel om henne der (op.cit.: 247-257) gir bio- og bibliografiske opplysninger som forfatteren i hovedsak har fra Adda Hilden

(1987a; jf. Conrad 1996: 407, note 12). *Dansk Sproglære* (1849) nevnes i den forbindelsen (op.cit.: 247), men heller ikke der mer enn summarisk. Lise Busk-Jensen har 29. november 2005 opplyst meg (telefonisk) om at hun heller ikke går inn på Athalia Schwartz' grammatiske arbeider, utenom å nevne dem, i den avhandlingen for doktorgraden om kvinnelige forfattere i Danmark før 1870-tallets litterære gjennombrudd, som hun da var i ferd med å legge siste hånd på.

Erslew (1868) oppfører altså *Dansk Sproglære* (1849) summarisk i sin bibliografi, Dolleris (1921) nevner *Fransk Grammatik til Skolebrug* (1855) i en fotnote til et annet poeng om en annen person, Hilden (1986, 1987a) nevner dem begge like summarisk i sine bibliografier, slik også Conrad (1996) nevner morsmålsgrammatikken med henne som kilde. Ett sted har Hilden likevel en liten generaliserende kommentar om Athalia Schwartz' tidlige læremiddelproduksjon, skjønt uten å gjøre skolegrammatikkene til et selvstendig, viktig poeng. Overalt ellers er Athalia Schwartz' skolegrammatiske arbeid unevnt, liksom det at hun overhodet har beskjeftiget seg med grammatikk. Det gjelder også der hennes pedagogiske innsats er temaet. Den eldste omtalen etter hennes død som har skoleengasjementet som tema, oppgir således en polemisk bok fra 1852 om pikeskolene som »hennes første lille Bog« av pedagogisk art (Brosbøll 1884: 226). Hvorfor er Athalia Schwartz' *Dansk Sproglære* blitt oversatt slik — om enn ikke brent, som Jacobine Dunkers tilsvarende skolegrammatikk i Norge?

For min tanke virker det ikke tilfredsstillende at det ganske enkelt kan skyldes manglende interesse for den. Enkeltpersoners særinteresser skulle da ikke virke styrende inn på encyklopedisk og annen faglig seriøs, allmennopplysende forfatterskapsomtale? Og hvorfor også i den pedagogiske litteraturen? Grammatikk var et sentralt skoleemne i samtidens skole. I betydelige deler av 1800-tallet hadde grammatikkemnet høy status og stor fascinasjonskraft i skolesammenheng, på elementærnivå så vel som på høyere. Og Athalia Schwartz hadde ikke bare utgitt en morsmålsgrammatikk i 1849, men i 1855 også en skolegrammatikk i fransk, skjønt da anonymt; og liksom hun i sin undervisningslære fra 1850 (Schwartz 1850: 53f.) hadde behandlet danskfaget ensidig som et språkfag, og ikke som et litteraturfag, under overskriften »Læsning, Sproglære og Retskrivning« (Conrad 1996: 247), hadde hun i den skolepolitiske polemikken på 1850- og 1860-tallet som har gitt henne en plass i kvinnepolitisk historieskrivning, tematisert undervisning i og på flere språk. Om de særlig estetisk interesserte i samtid og nær ettertid har oversatt Atha-

lia Schwartz' grammatikk, virker det påfallende på meg at de skolehistorisk og -politisk interesserte også har gjort det.

Det er vanskelig å la være å spørre: Kan usynliggjøringen av Schwartz' danske og franske språklære ha å gjøre med at forfatteren var en kvinne? Var det upassende, i Danmark som i Norge midt på 1800-tallet, at en kvinne gjorde seg synlig med denslags intellektuelle sysler som grammatikkforfatterskap? Var grammatikkbeskjeftigelse så til de grader et prestisjeområde for menn, liksom undervisning i samme emne utover almueskolens elementærnivå var det? Var det derfor Schwartz valgte å utgi sin franske formlære anonymt i 1855? I de følgende avsnitt skal jeg trekke fram forhold som motiverer et ja som svar på disse spørsmålene.

I Danmark kom den første henstilling til kulturministeriet om at kvinner burde få adgang til å undervise i offentlige skoler, i 1858. Kvinner fikk adgang til universitetene først fra 1875, men til statsskolene (gymnasieskolene) først fra 1903. Se Hilden (1984a: 24). I 1910 søkte Clara Holst, den første norske kvinne med doktorgrad i et språkvitenskapelig emne (1903), stilling ved en høyere skole (middelskole og gymnas) på Hamar. Med så avansert utdanning og med undervisningserfaring fra amerikanske universiteter deretter kunne hun vanskelig avvises; men hun ble pålagt undervisning bare for de yngste elevene, med den begrunnelse at kollegene, som alle var menn, hadde forrang til å undervise på de mer prestisjefylte høyere klassetrinn, se Jahr (2006). Da søkte hun avskjed fra stillingen, liksom Jacobine Dunker hadde takket nei til en forespørsel fra Throndhjem Realskole i 1850 om å forestå undervisning i fransk der, etter at hun hadde vist ved sin egen språkskole for unge damer at hun oppnådde så ualminnelig gode resultater. Hun hadde nok en anelse om hvilke kollegiale konflikter det kunne ha ført til, om hun hadde sagt ja.

Dette kjønnskulturelle perspektivet kan muligens virke søkt. I Frankrike hadde kvinner skrevet grammatikker alt på 1700-tallet, har fagreferenten i språkvitenskap ved Universitetsbiblioteket i Oslo, Jan Engh, opplyst meg om (personlig samtale 4. november 2005). Men verken fransk eller dansk mentalitet når det gjelder rommet for kvinners utfoldelse, trenger være det samme midt på 1800-tallet, da romantikken hadde overtatt som den dominerende tenkemåten for 1700-tallets opplysningsånd. Og kvinners autoritet på det intellektuelle området stod uomtvistelig tilbake for menns på Athalia Schwartz' tid, slik den kom til å gjøre det lenge etter, ja, på enkelte områder like til denne dag, vil noen hevde (f.eks. Paludi & Strayer 1985). Anton Andersen (1896: 5) skriver i foror-

det til Danmarks første kvinnelitteraturhistorie: »Man har hidtil været noget utilbøjjelig til at skænke den kvindelige Litteratur nogen videre Opmærksomhed; oftest har man helt villet ignorere den og frakende den ethvert Spor af Betydning«. Og det til tross for at det dreier seg om en avdeling av de skjønne kunster, der kvinner hadde en viss plass, skjønt kanskje særlig i utøvende kunstarter, på scenen, ved klaveret o.l. I 1861-62 skriver Danmarks store skuespillerinne Johanne Luise Heiberg (1812-1890) i flere brev til Andreas Frederik Krieger (1817-1893) at hun holder teaterkritikeren i tidsskriftet *Norden*, psevdonymet Cosmus (= Athalia Schwartz), for å være den beste i samtiden, for eksempel 11. mars 1862 (jf. tilsvarende 1. desember 1861): »‘Cosmus’ i Norden er jo virkelig en fornuftig Mand. Jeg underskriver ganske, hvad han siger«. Samtidig latterliggjør hun det Athalia Schwartz publiserte under eget navn, som de kvinnepedagogiske skrifterne, for eksempel slik i et brev 22. juni 1862 om Schwartz’ pledering for kvinners rett til kunnskap (jf. tilsvarende 14. februar 1862): »en Tosse er jeg i Qvindens nuværende Stilling, men hvad vilde jeg da være, naar al den Lærdom krævedes«. Og da hun sommeren 1862 skjønner at Cosmus er Athalia Schwartz, skriver hun omsvøpsløst dette i et brev 2. august samme år: »Jeg ærgrer mig over, at de Fruentimmer aldrig kan forholde sig anonyme (...) Cosmus er unægtelig den Fornuftigste af vore Blad-Recensenter, men veed først al Verden, at denne Mand er en Kvinde, da Godnat Autoritet!«, se Friis og Munch (1914-15: I: 62, 79, 89, 102, 115, 133).

Det er mer som taler for at Athalia Schwartz’ samtid og nære ettertid har funnet det upassende, ja, provoserende at en kvinne har beskjeftiget seg med grammatisk forfatterskap, fordi det har støtt an mot rådende oppfatninger om hva kvinnelighet er, og hva kvinner kan. Jeg har rett nok ikke funnet noen debatt direkte knyttet til morsmålsgrammatikken fra 1849, bare taushet. Men da den franske skolegrammatikken kom ut anonymt seks år etter, førte den til strid i det københavnske *Dagbladet* nettopp på grunn av mistanken om at forfatteranonymiteten skjulte en kvinne (jf. funnet i en kjønnspsykologisk studie fra USA også i vår tid av at »subjects’ bias against women was stronger when they believed that sexually neutral authors were female«; Paludi & Strayer 1985: 353, 358f.):

Bladet vil ikke godkjenne, at Mandens og Kvindens aandelige Natur er ens og mener, at visse indre Kriterier henleder Tanken paa, om Forfatteren er Mand eller Kvinde. Striden drejer sig om Bladets

Anmeldelse af en i 1855 udkommen fransk Grammatik (udgivet anonymt) (Dolleris 1921: 54; jf. noten til det siterte op.cit.: 220: »Forf. til Fransk Grammatik, 1855, var Skolebestyrerinde, Forf. Athalia Schwartz«).

Pauline Worm (1825-1883), som 1847-1851 hadde vært lærerinne i Præstø, og som kom til å bli en kvinnepolitisk menings- og stridsfelle av Athalia Schwartz, protesterte i *Dagbladet*

imod at værdiløse anonyme og psevdonyme Produkter stemples som »en forskruet Damehjernes utidige Fostre«, eller som forkvaklede Sager, der henføres til »den store Masse af informerende Damer«. Hun mener, at Kjønnen intet har med Kritikken at gjøre (Dolleris 1921: 54).

Den utbredte underkjennelsen av intellektuelle evner hos kvinner midt på 1800-tallet gjorde det forståelig opportunt for mange skrivende kvinner å publisere sine produkter anonymt eller psevdonymt; også Camilla Colletts *Amtmandens Døttre* utkom anonymt i Christiania i 1855. Under et slikt mentalitetsregime må en kunne tenke seg at det har vært ansett som normbrytende for kvinner å stå fram som grammatikere, om enn for undervisningsformål.

I grammatikkhistorisk sammenheng er det, en passant, interessant at »Pauline Worm arbejdede ogsaa i Præstø paa en dansk Grammatik; den blev dog aldrig færdig, i hvert Fald aldrig udgivet« (op.cit.: 38). Dermed er også Worm en tidlig kvinnelig skolegrammatiker i Danmark, noenlunde samtidig med Schwartz og med Jacobine Dunker i Norge, skjønt trolig et par år senere ute enn de to, ettersom hun ikke ble ferdig med sitt arbeid innen hun forlot Præstø i 1851.

Både Schwartz og Worm, liksom Dunker i Norge, hadde praktisk-pedagogiske hensikter med sine skolegrammatiske arbeider. De var utarbeidet i nær tilknytning til de pike-/dameskolene de drev, fordi de fant andre, eksisterende grammatikker uegnede for sine formål. Athalia Schwartz hadde i sin polemikk om de danske pikeskolene hevdet at de skolenes språkundervisning generelt opptok for stor plass og med det satte blå i øynene på uvitende foreldre om hvor språkkyndige deres døtre ble (Tec 1871: 1). I forordet til sin franske skolegrammatikk skriver hun:

Hensigten med denne Grammatik er at skaffe Lærere og Elever et billigt og dog fuldstændigt Underviisningsmiddel i det franske Sprog, navnlig ved den første Underviisning. De større Grammatiker, som findes i dette Sprog, ere beregnede paa en langt mere udstrakt Lærdom end i Regelen kan blive tildeel i mindre Skoler og ved den i Hjemmet forberedende Underviisning, og de mindre Grammatiker, som haves, ere kun kortfattede Schemaer, der fordrer en Medvirkning af Læreren, han ikke ofte er istand til at yde en større Kreds af Elever. Denne Grammatik indeholder derfor fornemmelig en Formlære, et udførligt Schema til Conjugationen af de uregelmæssige Verber og et lidet syntactisk Tillæg, saa at den muligviis endogsaa i enkelte Skoler vilde kunne benyttes gjennem den hele Underviisning, uden at ombyttes med en større (Anon. 1855: 3).

Aarhus-biskop G.P. Brammer hadde tunge innvendinger mot tanken om kvinner som lærere i offentlige skoler (Hilden 1987b: 129), og i tredje utgave av sin lærebok i pedagogikk og didaktikk (Brammer 1861) er Athalia Schwartz' skolegrammatikker ikke nevnt noe sted, der han i relevante kapitlers anmerkninger ellers har fyldige referanser til ny, aktuell praktisk-pedagogisk faglitteratur. Det gjelder innledningskapitlets § 3, »Om qvindelig Dannelse og Underviisning«, så vel som det fagdidaktiske fjerdekapitlets § 5, »Underviisning i dansk Sproglære og Retskrivning« (Brammer op.cit.: 23, 289f.). I nekrologen over Athalia Schwartz i *Dagbladet* over 20 år etter at *Dansk Sproglære* kom ut, kan vi fremdeles lese en klar karakteristikk av den avdøde som ukvinnelig på grunn av sitt intellekt: »Med en ualmindelig naturlig Begavelse forbandt hun en sjelden Energi og stor Arbeidsomhed, hun dømte skarpt og sikkert, og hendes Aand havde mere af Mandens end af Kvindens Eiendommelighed« (Anon. 1871b; min uth.).

Dansk Sproglære kom i 1849. Det er et analytisk-intellektuelt arbeid helt utenfor arenaen for de skjønne kunster, og Schwartz utgav det under eget navn. Ikke noen av de øvrige kvinnelige grammatikkforfatterne som bibliotekdatabasen bibliotek.dk har registrert før 1900 (se ovenfor), har gjort det, men skjuler seg bak kjønnsnøytrale initialer eller kollektive benevelser, enda de alle kom ut med sine bøker mer enn tre tiår senere. På bakgrunn av de forhold jeg har kunnet vise til i avsnittene ovenfor her, virker det ikke urimelig at fortielsen av Schwartz' morsmålsgrammatikk i hennes samtid kan ha hatt å gjøre med at hun utgav den under fullt navn

og med det utfordret sterke kjønnskulturelle normer, med det til følge at hun valgte å utgi sin franske skolegrammatikk anonymt i 1855, og at begge hennes grammatiske arbeider deretter er gått ut av det offentlige minnet, med bare få og marginale påminnelser flere generasjoner etter.

Den dag i dag er det visstnok svært få kvinnelige forfattere av vitenskapelige grammatikker i Danmark, men i de aller siste tiår synes kvinner å forfatte skolegrammatikker i like stor grad som menn, i Danmark som i Norden for øvrig. Gjør kvinner det annerledes enn menn? Er det riktig, også i sammenheng med grammatikkforfatterskap, som psykologiprofessoren Hanne Haavind (1984: 185) har skrevet om kvinnelige psykologer, at »kvinnelige psykologers interesse for forskning [blir] mest fruktbart utnyttet når den er kombinert med et sterkt praktisk engasjement i et tematisk område«?

Jeg ser nå fram til at rette vedkommende i Danmark skriver sitt lands skolegrammatikkhistorie, og ikke bare eller først og fremst med tanke på et slikt kjønnsperspektiv som det har falt naturlig for meg, med mitt utgangspunkt, å anlegge i denne artikkelen. Det trenger ikke i noe aspekt bli kjedelig forskning eller tørr lesning, men tvert imot gi skole- og språkfaglig avklaring og interessante refleksjoner av og over fortidig og samtidig dansk kulturhistorie, som både språket og skolen er deler av.

Litteratur

- Andersen, Anton. 1896. *Danske Forfatterinder i det nittende Hundrebaar. Biografier og Karakteristikker*. Kjøbenhavn: Em. Langhoffs Forlag.
- Anon. [= Schwartz, Athalia]. 1855. *Fransk Grammatik til Skolebrug, navnlig med Hensyn til Formlæren*. Kjøbenhavn: H. Hagerups Forlag.
- Anon. 1871a. Athalia Schwartz. (Nekrolog.) *Berlingske Tidende* 3de November 1871.
- Anon. 1871b. Athalia Schwartz. (Nekrolog.) *Dagbladet* 4de November 1871.
- Anon. 1871c. Athalia Schwartz. (Nekrolog.) *Fædrelandet* 4de November 1871.
- Bjørkvold, Eva & Frøydis Hertzberg. 1976. *Norsk skolegrammatikk. Tradisjon og nytenkning*. Upubl. hovedfagsavhandling, Institutt for nordisk språk og litteratur, Universitetet i Oslo.
- Bajer, Frederik. 1879. *Klara-Rafael-Fejden*. Kjøbenhavn: Topp.
- Brammer, G.P. 1861 [1838]. *Lærebog i Pædagogik og Didaktik, udarbejdet især med Hensyn til det danske Almueskolevæsen*. Tredje, af Forfatteren gennemsete, Oplag. Kjøbenhavn: C. A. Reitzels Forlag.

- Brosbøll, Anna. 1884. Athalia Schwartz. (Nogle Bemærkninger, meddelte i »Kvindelig Læseforening« i København April 1884.) *Vor Ungdom* 1884, 218-230.
- Busk-Jensen, Lise, Per Dahl, Anker Gemzøe, Torben Kragh Grodal, Jørgen Holmgaard og Martin Zerlang. 1985. *Dansk litteraturhistorie 6. Dannelse, folkelighed, individualisme 1848-1901*. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Cederschiöld, Gustaf & Valborg Olander. 1904. *Svensk språklära för folkskolor och allmänna läroverkens lägre klasser*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Conrad, Flemming. 1996. *Smagen og det nationale. Studier i dansk litteraturhistoriskrivning 1800-1861*. København: Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet.
- Dalager, Stig og Anne-Marie Mai. 1982. *Danske kvindelige forfattere. Udvikling og perspektiv*. Bind 1-2. København: Gyldendal.
- Dolleris, Andreas. 1921. *Pauline Worm. En dansk Forfatterindes Livsførelse*. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Erslew, Thomas Hansen. 1868. *Supplement til Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande 1841 til efter 1858*. Tredie Bind. S-Ø. København: Forlagsforeningens Forlag. [Faksimile-utgivelse i København: Rosenkilde og Bagger 1964.]
- Friis, Aage og P. Munch (udg.). 1914-15. *Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve 1860-1889*. Bind I-II. København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- F[riis], O[luf]. 1926. Schwartz, Athalia. I Dahl, Svend og P. Engelstoft (red.): *Dansk biografisk Haandleksikon*, Tredie Bind, 380. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Gerner, H[enrik] T[homsen]. 1690. *Epitome Philologiæ Danicæ, Eller: Et kort Begrib paa det beste og zirligste Danske Sprocks Lyst oc Artighed rensed Det meste mueligt var Fra de ældgamlis Grofhed/Fra de fleste Mundarters Haardhed/Fra fremmede Sprocks Gloser/oc fra andre store Vildfarelser. Forbedred med adskillige nyttige oc fornødne Regler baade udi løss oc bunden Tale. Tienlig for Skolemesterne som først skal lære Ungdommen at læse eller skrive/saa oc for alle som det danske zirlige Sprock vil enten udi Skrift eller paa Tryck befordre. Fædernelandet oc det zirlige Sprock til Gaffn og Ære forfærdiged aff H. T. Gerner. Paa Autoris egen Bekostning. Kiøbenh. Trykt hos G.D. Eichorns Efterl.*
- Haapamäki, Saara. 2002. *Studier i svensk grammatikhistoria*. Åbo: Åbo Akademi förlag.
- Hilden, Adda. 1984a. Kvindepædagogik i 1800-tallet — baggrund og forudsætninger. *Unge Pædagoger* 45: 1, 22-27.
- Hilden, Adda. 1984b. Kvindepædagogik i 1800-tallet, emancipation og besindelse. *Unge Pædagoger* 45: 2, 3-8.
- Hilden, Adda. 1986. Athalia Schwartz' forfatterskab. En foreløbig annoteret bibliografi. *Uddannelseshistorie* 1986, 145-163. København: Selskabet for dansk Skolehistorie.
- Hilden, Adda. 1987a. *Skal jeg sætte min datter i skole? Pigeopdragelse i 1800-tallets midte*. [Århus:] Modtryk.

- Hilden, Adda. 1987b. Da kvinder lærte at lære. *Fortid og nutid* XXXIV: 2, 121-150.
- Hilden, Adda. 1993. Fromme, stærke kvinder. Lærerindeuddannelse 1800-1950. I Hilden, Adda og Erik Nørr: *Lærerindeuddannelse. Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften*, 1. del, 19-303. [= Dansk læreruddannelse 1791-1991. Bind 3.] Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 152. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Hilden, Adda. 2001. Schwartz, Athalia. I Norrie, Charlotte og Christina Åstrand (red.): *Dansk kvindebiografisk leksikon*. Tredje bind, 291-292. København: Rosinante Forlag.
- Haavind, Hanne. 1984. »Åse Gruda Skard – psykologiens mor i Norge.« I Gullestad, Siri og Anna Louise von der Lippe (red.): *Kvinner i psykologien. Portrett av ni pionerer*, 181–202. Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsø: Universitetsforlaget.
- Jahr, Ernst Håkon. 2006. *Clara Holst – sprogforsker og kvinnepionér*. (Skrift nr. 5 fra prosjektet »Språkhistoriske prinsipp for lånord i nordiske språk« under Nordisk Ministerråds forskningsprogram »Norden og Europa«). Oslo: Novus forlag.
- Lading, Aagot. 1983. Schwartz, Athalia. I Bech, Sv. Cedergreen (red.): *Dansk biografisk leksikon*, tredje udgave, trettende bind, 257-258. København: Gyldendal.
- Larsen, Joakim. 1901. Schwartz, Athalia. I Bricka, C.F. (udg.): *Dansk biografisk Leksikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814*, XV. Bind, 394-396. København: Gyldendalske Boghandels Forlag (F. Hegel & Søn).
- Larsen, Joakim (Aagot Lading). 1941. Schwartz, Athalia. I Engelstoft, Povl og Svend Dahl (red.): *Dansk biografisk Leksikon*, Bind XXI, 443-445. København: J.H. Schultz Forlag.
- Lærerinder i Borgerdydskolen i Kjøbenhavn. 1885. *Dansk Grammatik*. [Uten titelblad.] Kjøbenhavn.
- Michaelsen, Joseph. 1893. *Fra min Samtid*. Anden Række. København: Brødrene Salmonsens (J. Salmonsens).
- M[øller, Anna C.C.] 1881. *Oversigt over den danske Sproglære. Trykt som Manuskrift til Brug for Mellemklasserne i en større Pigeskole*. Roskilde: Jul. Christjansens Bogtrykkeri.
- Olsen, Hilda. 1905. *Øvelser i retskrivning og grammatik*. Kristiania: Aschehoug.
- Overskou, Thomas. 1876. *Den kongelige danske Skuepladses Historie. Fra dens Overdragelse til Staten i 1849 indtil 1874*. Anden Deel. [Bind VII af Den danske Skueplads, i dens Historie, fra de første Spor af danske Skuespil indtil vor Tid]. Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- P[aludan] M[üller, Julie]. 1885. *Dansk Sproglære for Smaa børn*. Kjøbenhavn: August Bangs Boghandel.
- Paludi, Michele A. & Lisa A. Strayer. 1985. What's in an Author's Name? Differential Evaluations of Performance as a Function of Author's Name. *Sex Roles* 12: 3-4, 353-361.
- Schwartz, Athalia. Se òg Anon. 1855.
- Schwartz, Athalia. 1849. *Dansk Sproglære*. Kjøbenhavn: Chr. Steen & Søns Forlag.

- Schwartz, Athalia. 1850. *Haandbog i Underviisningskunsten for unge Lærere og Lærerinder*. Kjøbenhavn: Chr. Steen & Søns Forlag.
- Tauber, E. og A.H. Nielsen. 1879-1880. *Personal-historiske Notitser om Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg i Fortid og Nutid*. Aalborg: Marius M. Schultz.
- Tec. 1871. Athalia Schwartz. (Nekrolog.) *Illustreret Folkeblad* Nr. 170 (3. December) 1871, 1-2.
- Widegren, Maria Matilda Aurora. 1897 [1896?]. *Svenska språkets allmänna satslära framställd i exempel jämte en kort interpunktionslära*. Stockholm: Svenska bokförlaget (Bonnier).
- Widegren, Maria Matilda Aurora. 1902. *Svenska språkets formlära för begynnare jämte en samling öfningsexempel*. I samarb. med Dagmar Lauritzen. Stockholm: Bille.
- Wiggen, Geirr. 2005. Jacobine Dunker: Norges første kvinnelige skolegrammatiker? I Alhaug, Gulbrand, Endre Mørck & Aud-Kirsti Pedersen (red.): *Mot rikare mål å trå. Festskrift til Tove Bull*, 17-34. Oslo: Novus forlag.
- Wiggen, Geirr. 2006. Jacobine Dunkers tapte grammatikk: Etterrakst og ettertanke. *Maal og Minne* 98: 2.
- Winge, Mette. 1981. *Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Huusmoder. Om pigelæsning og pigeopdragelse i Danmark til ca. 1900*. København: Gad.

Noter

1. Alle disse tre kvinnene var lærerinneutdannet og hadde på forskjellig vis tilknytning til lærerskoler/lærerinneseminarier i henholdsvis Norge og Sverige da de skrev sine grammatikkbøker. Hilda Olsen (1863-1945) var folkeskolelærerinne i Kristiania fra 1898 og fra 1902 tilsynslærerinne (øvingslærer/praksisveileder) ved Lakkegatens skole i samme by; Valborg Henrika Christina Olander (1861-1943) var seminarieadjunkt i Falun; og Maria Matilda Aurora Widegren (1863-1938) var bibliotekar ved Högra lärarinneseminarieret i Stockholm. Widegren var fra 1904 faglærer ved samme seminarium og forstanderinne ved seminariets øvingsskole (Normalskolan för flickor), dessuten sentral i svensk fredsarbeid. Olander var senere ordfører for Svenska seminarieläraryöreningen, skolerådsleder og pikeskoleinspektør i Falun, dessuten politisk aktiv for kvinnelig stemmerett og annet i tilknytning til Sveriges liberala parti, men er i ettertid trolig mest kjent som den ene av Selma Lagerlöfs to nærmeste venninner og medarbeidere (vsa. Sophie Ekan). Olsens lærebøker var innflytelsesrike gjennom opplag på over 100 000.
2. Andersen 1896: 68-75; Anon. 1871a; 1871b; 1871c; Bajer 1879; Brammer 1861; Brosbøll 1884; Busk-Jensen et al. 1985: 125, 131f., 136, 200f.; Conrad 1996: 242, 246, 247-257, 258f., 260, 262f., 322, 324, 326, 328, 330f., 342f., 344, 363f., 407f., 421; Dalager og Mai 1982: I: 172f.; Dolleris 1921: 54, 220; Erslew 1868: 118-120; Friis og Munch 1914-15: I: 62, 79, 89, 102, 115, 133,

347; Friis 1926; Hilden 1984a; 1984b; 1986; 1987a: 36ff.; 1987b: 130, 134, 142, 144, 148; 1993: 40-43, 66, 73, 88f., 93, 96f., 114, 140, 155, 212, 257f.; 2001; Lading 1983; Larsen 1901; 1941; Michaelsen 1893: 58f.; Overskou 1876: 256; Tauber og Nielsen 1879-80: 219; Tec 1871; Winge 1981: 51-54, 75.